

Ο πολιτικός Βίρχοβ

Ιωάννης Ευστρατίου

Διευθυντής Εργαστηρίου Παθολογικής
Ανατομικής Γ.Π.Ν.Παπαγεωργίου

Στις 5 Σεπτεμβρίου έκλεισαν 100 χρόνια από τον θάνατο του Ρούντολφ Βίρχοβ (1821-1902). Ο θεμελιωτής της σύγχρονης Παθολογικής Ανατομικής υπήρξε ένας άνθρωπος της Αναγέννησης (homo universalis) που έδρασε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Η συμβολή του στην πρόοδο της ιατρικής είναι ευρύτερα γνωστή. Αντίθετα οι περισσότεροι γιατροί αγνοούν ότι ο Βίρχοβ (Β.) διέτελεσε και πολιτικός ενώ οι επιδόσεις του στην αρχαιολογία (φίλος του Ερρίκου Σλήμαν) και την ανθρωπολογία ξεπερνούσαν κατά πολύ εκείνες του απλού ερασιτέχνη

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΜΜΑΧΙΑΣ

Το συνέδριο της Βιέννης (1814-15) υπό την διεύθυνση του Μέτερνιχ δημιούργησε με τις αποφάσεις του μια νέα Ευρώπη των ισχυρών. Μετά την ήττα του Ναπολέοντα και την παλινόρθωση της βασιλείας στην Γαλλία παγιώθηκε η εξουσία των απόλυτων μοναρχιών. Η Γερμανία παρέμεινε διαμελισμένη σε 41 κράτη και κρατίδια. Η αυτοκρατορία των Αψβούργων κατέστειλε τα φιλελεύθερα κινήματα που είχαν στόχο την συνένωση σε ένα γερμανικό κράτος με σύνταγμα που θα κατοχύρωνε τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα.

ΚΑΤΑΓΩΓΗ – ΣΠΟΥΔΕΣ

Ο Β. γεννήθηκε στο Σίφελμπαιν της Πομερανίας (σημερινό Σβίντβιν της Πολωνίας). Η Πομερανία ήταν η φτωχότερη επαρχία της Πρωσίας. Λόγω απορίας των γονέων του σπούδασε στην Ακαδημία Στρατιωτικής Ιατρικής του Βερολίνου. Στην συνέχεια εργάστηκε στο νοσοκομείο Charite και το 1846 έγινε διευθυντής του Παθολογικού Ανατομείου.

Η ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΣΙΛΕΣΙΑ

Το γεγονός που σημάδεψε την εξέλιξη της σκέψης του Β. ήταν η επιδημία εξανθηματικού τύφου με 16.000 θύματα στην Άνω Σιλεσία, επαρχία με Πολωνούς στην πλειοψηφία τους κατοίκους. Ο Β. περιόδευσε επί 20 ημέρες με υπουργική εντολή την περιοχή και συνέταξε έκθεση που ήταν ένας λίβελλος κατά της γραφειοκρατίας και

των μεγαλοβιοκρατών. Ο Β. αντιλήφθηκε ότι η εμφάνιση των επιδημιών έχει σαν υπόβαθρο την φτώχεια, τον υποσιτισμό, τις κακές συνθήκες υγιεινής και κατοικίας. Για την πρόληψη νέων καταστροφών στο μέλλον ο Β. πρότεινε ριζικές λύσεις: «πλήρη και απεριόριστη δημοκρατία ... παιδεία με τις κόρες της την ελευθερία και την ευημερία ... απόλυτο χωρισμό του σχολείου από την εκκλησία».

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1848

Τα απολυταρχικά καθεστώτα της Δ. Ευρώπης κλονίστηκαν όταν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού αντίκρουσαν το φάσμα της πείνας. Τον Φεβρουάριο του 1848 λαϊκή εξέγερση στο Παρίσι υποχρέωσε τον βασιλιά σε παραίτηση. Εγκαθιδρύθηκε η 2^η Δημοκρατία. Οι αντιδράσεις στις άλλες ευρωπαϊκές μητροπόλεις ήταν αλυσιδωτές. Καρλσρούη, Βουδαπέστη, Βιέννη και Πράγα πήραν την σκυτάλη.

Στις 18 Μαρτίου 1848 ξέσπασε η επανάσταση

Ο Βίρχοβ το 1845

Ο Βίρχοβ στο δωμάτιο εργασίας του.

στο Βερολίνο με πρωτοστάτες τους αστούς («Τρίτη τάξη»). Ο Β. συμμετείχε ενεργά: «βοήθησα στο στήσιμο οδοφραγμάτων. Δεν μπόρεσα να προσφέρω περισσότερα γιατί οι στρατιώτες (της πρωσικής κυβέρνησης) πυροβολούσαν από απόσταση κι εγώ είχα μόνο ένα πιστόλι». (Ένα χρόνο αργότερα στην εξέγερση της Δρέσδης θα βρούμε τον νεαρό Ρίχαρντ Βάγκνερ). Ο Β. εκφωνούσε λόγους ενωπίον τεχνιτών και συνδικαλισμένων εργατών. Εκλέχτηκε αντιπρόσωπος στην συντακτική συνέλευση της Πρωσίας αλλά αποκλείστηκε επειδή δεν είχε κλείσει τα 30. «Θα ανήκα στην άκρα αριστερά ακόμα κι αν δεν επιδοκιμάζω πάντα τα μέσα που προτείνει για την πραγμάτωση των ιδεών της» έγραφε στους γονείς του.

ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑΣ

«Θεωρώ τον κομμουνισμό μια παραφροσύνη αν ήθελε κανείς την άμεση εφαρμογή του. Αντίθετα ο σοσιαλισμός είναι ο στόχος των προσπαθειών μας να οδηγήσουμε την κοινωνία σε λογικές βάσεις. Ή με άλλα λόγια να αποκτήσουμε θεσμούς που θα μας εγγυηθούν ότι ο όχλος θα πάψει να είναι όχλος. Ο Χριστιανισμός είχε τον ίδιο στόχο. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς βιαιότητες αν οι άνθρωποι που έχουν στα χέρια τους την εξουσία ήταν λίγο πιο λογικοί. Όπως όμως δείχνουν τα πράγματα η κατάσταση δεν θα εξελιχθεί χωρίς αίμα και βία». Ένα χρόνο νωρίτερα οι Μαρξ και Ένγκελς είχαν κυκλοφορήσει το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος.

Ο Β. ήταν γνωστός για τον ριζοσπαστισμό του

και στην εργασία του. Όταν κάποτε προσπαθούσε να αποδείξει στον καθ. Schoenlein ότι ένας ασθενής πέθανε από απόφραξη εγκεφαλικής αρτηρίας μέσω εμβολής και όχι από εγκ.αιμορραγία εκείνος του είπε μισοθυμωμένα «Εσείς βλέπετε παντού οδοφράγματα».

Η ΙΑΤΡΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Τον Ιούλιο του 1848 ο Β. εξέδωσε μαζί με ένα φίλο του το περιοδικό «Ιατρική Μεταρρύθμιση» (die Medicinische Reform) που απηχούσε τις απόψεις των ριζοσπαστών γιατρών. Την εποχή εκείνη στην Γερμανία το προσδόκιμο επιβίωσης ήταν κάτω από τα 40 έτη. Λόγω της αστυφιλίας και των κακών συνθηκών διαβίωσης η θνητότητα στις πόλεις υπερέβη αυτή της υπαίθρου. Η αναλογία γιατρών προς κατοίκους ήταν 1:3.000. «Τα νοσοκομεία, έγραφε ο Β., πρέπει να παίρνουν οποιονδήποτε ασθενή άσχετα αν έχει χρήματα η όχι, αν είναι Ιουδαίος ή ειδωλολάτρης». Με τίραζ 230 φύλλα η Ιατρική Μεταρρύθμιση μπόρεσε να επιζήσει μέχρι τον Ιούνιο του 1849. Στο τελευταίο τεύχος ο Β. παραδεχόταν την ήττα χωρίς όμως να απελπίζεται. «Οι φίλοι μας και εμείς συκοφαντηθήκαμε, καταδιωχθήκαμε. Η αντεπαναστάση έχει στην πράξη νικήσει... Η ιατρική μεταρρύθμιση που εννοούσαμε ήταν μια μεταρρύθμιση της επιστήμης και της κοινωνίας. Κάθε στιγμή θα δουλεύουμε γι' αυτήν, θα είμαστε έτοιμοι να αγωνιστούμε. Δεν αλλάζουμε υπόθεση αλλά τον χώρο...».

ΑΝΤΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ – ΒΙΡΤΣΜΠΟΥΡΓΚ

Τον Απρίλιο του 1849 ο Β. απολύθηκε από το νοσοκομείο επειδή μοίραζε προκηρύξεις όπου στήλιτευε τα κακώς κείμενα στην Πρωσία και ζητούσε εθνικές εκλογές. Επαναπροσλήφθηκε σύντομα χάνοντας όμως την υπηρεσιακή του κατοικία. Οι αρχές τον πίεζαν να σταματήσει την πολιτική του δράση. Ο Β. προτίμησε να γίνει τακτικός καθηγητής Παθολογικής Ανατομικής (η πρώτη έδρα της ειδικότητας στην Γερμανία) στην Βαυαρία. Στην πόλη Βίρτσμπουργκ (Wuerzburg) πέρασε 7 χρόνια, τα ευτυχέστερα και πιο παραγωγικά της ζωής του. Αν και απείχε από την πολιτική (υποχρεώθηκε να υπογράψει δήλωση νομιμοφροσύνης) ο Β. δεν έχανε ευκαιρία να προκαλεί τους συντηρητικούς καθολικούς με δηλώσεις όπως «έκανα χιλιάδες νεκροτομές μα σε κανένα πτώμα δεν βρήκα ψυχή». Ο αθεϊσμός του Β. είχε τις ρίζες του στην λουθηρανική παράδοση και στον υλισμό των αναπτυσσομένων φυσικών επιστημών. «Για μας η επιστήμη έγινε θρησκεία», είπε κάποτε.

Η έκθεσή του για την επιδημία τύφου στο Σπέ-

σαρτ (1852) δεν είχε τις αντικυβερνητικές αιχμές εκείνης για την Α. Σιλεσία. Μετά το 1850 οι συνεχείς εφευρέσεις και ανακαλύψεις προκάλεσαν ραγδαίες αλλαγές στην ζωή των ανθρώπων. Ο Β. έφτασε στην Βαυαρία το 1849 με ταχυδρομική άμαξα και επέστρεψε στο Βερολίνο το 1856 με το σιδηρόδρομο. Τη χρονιά αυτή διορίστηκε καθηγητής στο Παν/μιο του Βερολίνου και Διευθυντής του Ινστιτούτου Παθ. Ανατομίας του Νοσ. Charite.

ΑΝΤΙΠΑΛΟΣ ΤΟΥ ΜΠΙΣΜΑΡΚ

Στο Βερολίνο ο Β. επαναδραστηριοποιήθηκε πολιτικά ως εκλεγμένος δημοτικός σύμβουλος, θέση που διατήρησε μέχρι τον θάνατό του. Το 1861 έγινε ιδρυτικό μέλος του Γερμανικού Προοδευτικού Κόμματος (φιλελεύθεροι αστοί) και εκλέχθηκε στην Πρωσική Βουλή. Το εκλογικό σύστημα των τριών τάξεων ανάλογα με την φορολογία εξασφάλιζε την ηγεμονία του εύπορου 5% του πληθυσμού που είχε τόσους εκπροσώπους όσους το υπόλοιπο 95%.

Ο Β. αναδείχθηκε στη Βουλή σε κύριο αντίπαλο του «σιδηρού καγκελαρίου» Όττο φον Μπίσμαρκ. Ο Β. αντιτάχθηκε στην υπέρογκη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών τη στιγμή μάλιστα που η παιδεία και η υγεία ήταν τα «αποπαίδια» του προϋπολογισμού. Όταν κάποτε (το 1865) ο Β. αμφισβήτησε την φιλαλήθεια του Μπίσμαρκ εκείνος τον κάλεσε να μονομαχήσουν. «Για μας τους γιατρούς η ζωή του Β. είναι πιο πολύτιμη από εκατό Μπίσμαρκ» σχολίαζε η έγκυρη εβδομαδιαία Ιατρική Επιθεώρηση της Βιέννης. Ο Β. αρνήθηκε «οι πολιτικές αντιπαραθέσεις πρέπει να λύνονται με άλλα μέσα». Για πολλά χρόνια κυκλοφορούσε η φήμη ότι ο Β. δέχθηκε την πρόκληση με τον όρο να διαλέξει ο ίδιος τα όπλα: δυο λουκάνικα απ' τα οποία το ένα ήταν μολυσμένο με τριχινιάση, νόσο που ερευνούσε εκείνη την εποχή.

Ο ΓΑΛΛΟΠΡΩΣΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Το παλάτι και οι γαιοκτήμονες στήριζαν την πολιτική του Μπίσμαρκ. Το γερμανικό ζήτημα θα έβρισκε τη λύση του με πολέμους. Μετά τη Δανία και την Αυστρία σειρά είχε η Γαλλία. Ο Β. είπε όχι στην πολιτική «του σιδήρου και του αίματος» υποστηρίζοντας τον αποπλισμό της Πρωσίας, άποψη που θεωρήθηκε προδοτική. Όταν όμως εξερράγη ο πόλεμος το 1870, έσπευσε να οργανώσει προσωρινά νοσοκομεία και νοσοκομειακούς συρμούς. Στόχος του ήταν ο περιορισμός των θανάτων από επιδημίες, πράγμα που έγινε κατορθωτό. Ο Β. με τη λήξη του πολέμου και την ανακήρυξη του γερμανικού κράτους (Deutsches

Το μνημείο του Β. στην εισοδο του νοσοκομείου Charite στο Βερολίνο

Reich) πήρε θέση κατά των διώξεων των σοσιαλδημοκρατών που εναντιώθηκαν στην προσάρτηση της Αλσατίας και της Λορραίνης.

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

Σε ένα σημείο ο Β. και το Προοδευτικό Κόμμα συναντήθηκαν με τις απόψεις του Μπίσμαρκ. Πρόκειται για τον λεγόμενο «αγώνα για την κουλτούρα» (Kulturkampf) κατά την διατύπωση του ίδιου του Β. (1873), την πάλη του κράτους κατά των κληρικόφρονων καθολικών μετά την διακήρυξη του αλάθητου του Πάπα Πίου του 9^{ου}. Ο Β. υποστήριξε την ανεξαρτησία της εκπαίδευσης από την εκκλησία (για να ενώνει το σχολείο την διχασμένη από τα θρησκευτικά δόγματα νεολαία) και την καύση των νεκρών. Όταν η πολιτική του Μπίσμαρκ εκφυλίσθηκε σε μέτρα γερμανοποίησης της (καθολικής) πολωνικής μειονότητας ο Β. διαφώνησε έντονα. Οι Σοσιαλδημοκράτες από την δική τους πλευρά ήταν εξ αρχής αντίθετοι με μια πολιτική που θα οδηγούσε στην απομόνωση της άθεις πρωτοπορίας της εργατικής τάξης από την θρησκευόμενη μάζα (Ενγκελς). Τελικά έγιναν σοβαρά βήματα για τον χωρισμό εκκλησίας-κράτους (κατάργηση τμήματος καθολ. εκ-

κλησίας στο Υπ. Παιδείας της Πρωσίας, εισαγωγή πολιτικού γάμου κ.α.).

ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ Ο 3ος

Το 1877 ο διάδοχος του θρόνου Φρειδερίκος παρουσίασε βραχνάδα και σταδιακή απώλεια φωνής. Ο Β. σε 3 αλληπάλληλες βιοψίες δεν μπόρεσε να επιβεβαιώσει την κλινική διάγνωση «καρκίνος φωνητικής χορδής». Σήμερα πιθανολογείται ότι ο όγκος ήταν ένα καλά διαφοροποιημένο θηλώδες πλακώδες καρκίνωμα. Τον Μάρτιο του 1888 πέθανε ο γηραίος Γουλιέλμος ο 1^{ος} και τον διαδέχθηκε ο καταβεβλημένος Φρειδερίκος ο 3^{ος} που έπειτα από 3 μήνες υπέκυψε στο μοιραίο. Η χρονιά αυτή πήρε την επωνυμία έτος των 3 αυτοκρατόρων (Dreikaiserjahr). Η αναρρήση στον θρόνο του Γουλιέλμου του 2^{ου} σήμανε μια περαιτέρω συντηρητικοποίηση της κοινωνίας, την επιβολή ενός αυταρχικού μοντέλου εκπαίδευσης. Η εξωτερική πολιτική προσέλαβε ανοικτά ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα με κατάληξη τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Όχι λίγοι ιστορικοί και κοινωνιολόγοι εντοπίζουν τις ρίζες της ναζιστικής ιδεολογίας σε αυτή την περίοδο του βίχελμισμού, όπως αποκλήθηκε. Τι θα συνέβαινε λοιπόν αν η διάγνωση του Β. ήταν θετική για κακοήθεια, οι γιατροί προχωρούσαν σε εγχείρηση και ο Φρειδερίκος επιβίωνε; Καλλιεργήθηκε ο μύθος της χαμένης φιλελεύθερης ευκαιρίας. Σίγουρο είναι ότι για την συντηρητική πολιτική τάξη ο Φρειδερίκος ήταν ανεπιθύμητος ενώ η προπαγάνδα διέδιδε ότι έκανε ό,τι ήθελε η βρετανίδα γυναίκα του (λογοπαίγνιο Friedrich der Dritte/der Britte).

ΔΗΜΟΤΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Ως δημοτικός σύμβουλος ο Β. ανέπτυξε πολυσχιδή δραστηριότητα με σύνθημα «πρώτα υγεία μετά παιδεία». Η έκθεσή του για το δίκτυο αποχέτευσης του Βερολίνου έγινε μοντέλο για άλλες μεγαλουπόλεις. Τα αποτελέσματα φάνηκαν γρήγορα: μείωση της βρεφικής θνησιμότητας και αύξηση του προσδοκίμου επιβίωσης. Έδωσε βάρος στην σχολική υγιεινή. Συνέβαλε στην δημιουργία συστήματος κεντρικής υδροδότησης, στην μετάθεση των νεκροταφείων εκτός κατοικημένων περιοχών, στην ίδρυση δημοτικού απολυμαντηρίου. Ακόμα επέβαλε τον έλεγχο των τροφίμων για την πρόληψη παρασιτώσεων και τον μικροβιολογικό έλεγχο των υδάτων. Ωστόσο δεν απέφυγε τα ειρωνικά σχόλια του Φρ. Ένγκελς: «το αποκορύφωμα του γερμανικού μικροαστισμού είναι ένας άνθρωπος με την επιστημονική φήμη του Β. να έχει σαν μέγιστη φιλοδοξία να υπηρετήσει την κοινότητα ως δημοτ. εκπρόσωπος».

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΟΧΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Στον πρόλογο της κυτταρικής παθολογίας (Cellularpathologie, 1858) ο Β. δήλωνε: «Θέλουμε την μεταρρύθμιση και όχι την επανάσταση...να συντηρήσουμε το παλιό και να προσθέσουμε το καινούριο». Την επαύριο του γαλλοπρωσικού πολέμου και της παρισινή Κομμούνας παρατηρούσε: «Η Γερμανία αγαπά την μεταρρύθμιση, η Γαλλία την επανάσταση». Είναι γεγονός ότι όταν ο Β. επέστρεψε στο Βερολίνο το 1856 είχε πάψει να είναι ο επαναστάτης του 1848. Ίσως γι' αυτό έγινε αποδεκτός από τις αρχές πέρα από την αναμφισβήτητη επιστημονική αξία του, όπως πιστεύουν και μερικοί από τους βιογράφους του. Πάντως ο Β. ως βουλευτής παρέμεινε στην αντιπολίτευση. Ο διαδοχός του στην Charite Otto Lubarsch απέδιδε την στάση του Β. στην αποστροφή των καθηγητών για τον περιορισμό της αυθεντίας τους από την κρατική γραφειοκρατία (Professorenliberalismus).

Τις τελευταίες δεκαετίες της ζωής του ο Β. ήταν έντονα αυταρχικός, όχι σπάνια άδικος στην συμπεριφορά του προς τους συναδέλφους του και καχύποπος απέναντι σε νέες ιδέες και κατευθυνσεις έρευνας.

ΑΝΤΙΠΑΤΣΙΣΤΗΣ

Ο Β. αντιτάχθηκε στον αντισημιτισμό που απ' το 1880 είχε και κομματική έκφραση όπως και στις ρατσιστικές θεωρίες που γνώριζαν ιδιαίτερη άνθηση. Με δική του πρωτοβουλία έγιναν στατιστικές έρευνες σε έφτα εκατομμύρια γερμανούς μαθητές. Αποδείχθηκε ότι τα «κλασσικά» χαρακτηριστικά της γερμ. φυλής (ξανθή κόμη, γαλανοί οφθαλμοί) περιορίζονταν στο 1/3 της γερμ. νεολαίας. Προφητικό ήταν το σχόλιο του σε μια προκήρυξη που επέσειε τον κίνδυνο να εκλεγεί κάποτε ένας Τούρκος στοόδημοτικό συμβούλιο του Βερολίνου. «Η πιθανότητα είναι μικρή, αλλά εάν υπάρχει ένας τέτοιος Τούρκος που θα πάρει την γερμ. ιθαγένεια και θα ψηφισθεί από τους Βερολινέζους, τότε κύριοι μου πρέπει να τον ανεχθείτε». Σήμερα η γερμ. ιθαγένεια έχει δοθεί σε εκατοντάδες χιλιάδες Τούρκους (αλλά και Έλληνες, Ιταλούς κ.α.) που εκπροσωπούνται σε όλες τις βαθμίδες πολιτικής οργάνωσης της κοινωνίας.

Ο ΒΙΡΧΟΒ ΣΤΟΝ 21^ο ΑΙΩΝΑ

Η χαραυγή του 21^{ου} αιώνα βρίσκει την ανθρωπότητα με άλυτα τα θεμελιώδη προβλήματα της. Οι εξελίξεις ακυρώνουν τις προβλέψεις περί τέλους της ιστορίας. Το λυκόφως των ιδεολογιών που γέννησε ο 19^{ος} αιώνας δεν καταργεί τους πα-

λίους κοινωνικούς διαχωρισμούς. Τα φαντάσματα του παρελθόντος επανέρχονται.

Για τον Β. η ιατρική ήταν κοινωνική επιστήμη και η πολιτική εφαρμοσμένη ιατρική. Σε μια εποχή εμπορευματοποίησης των πάντων η πεμπτούσια της προσωπικής στάσης του Β. όπως συμπυκνώνεται στην φράση «ο γιατρός είναι ο φυσικός δικηγόρος των φτωχών» (Der Arzt ist der natuerliche Anwalt der Armen) πρέπει να αποτελεί πηγή έμπνευσης για όσους γιατρούς θέλουν να μείνουν πιστοί στην ουμανιστική παράδοση.

ΧΡΗΣΙΜΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ι. Ευστρατίου Ρούντολφ Βίρχοβ (1821-1902) 100 χρόνια από το θάνατο του μεγάλου Παθολογοανατόμου, Ανθρωπολόγου, Αρχαιολόγου και Πολιτικού. Αρχαία Παθολογικής Ανατομικής 15 (1-3): 34-42, 2001.
- Andree C. Rudolf Virchow, Leben und Ethos eines grossen Arztes. Verlag Langen Mueller, Muenchen 2002.
- Goschler C. Rudolf Virchow, Mediziner-Anthropologe-Politiker. Boehlau Verlag, Koeln, Weimar, Wien 2002.
- Lubarsch O. Biographische Einleitung. Virchows Archiv 235: 1-30, 1921.

- Roehl J. Der Mythos der verpassten Chance, Krankheit und Tod Kaiser Friedrichs III. Frankfurter Allgemeine Zeitung 15.6.1988.
- Stuerzbecher M. Rudolf Virchow und die kommunale Gesundheitspolitik in Berlin. Verh Dtsch Ges Path 68: XXXIV- XL, 1984.
- Tildsley GJ, Lakhani S. Early clinical pathologists 4: Rudolf Virchow (1821-1902). J Clin Pathol 45: 6-7, 1992.
- Vasold M. Rudolf Virchow Der grosse Arzt und Politiker. Fischer Frankfurt a. M. 1990. Η καλύτερη βιογραφία σε γερμανική γλώσσα.
- Ventura H. Rudolf Virchow and Cellular Pathology. Clin Cardiol 23: 550-552, 2000.
- Virchow Rudolf. Saemtliche Werke. Blackwell Wissenschafts-Verlag Berlin 2000. Η πρώτη πλήρης έκδοση των άπαντων του R.V. που θα ολοκληρωθεί σε 71 τόμους (επιμελεια εκδοσης Christian Andree).
- Die medicinische Reform. Akademie- Verlag Berlin 1983 DDR. Φωτομηχανική ανατύπωση του εβδομαδιαίου περιοδικού που εξέδιδαν οι R.V. και R.Leubuscher.
- Σημ. Όλα τα αποσπάσματα από επιστολές και ρήσεις του Β. μεταφράστηκαν από τον συντάκτη του άρθρου από τα γερμανικά πρωτότυπα κείμενα.

Τάισμα, 1983, 40 × 45 × 30 εκ., Βασίλης Παυλής.